

Η ΕΞΙΟΝΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Εβραίοι στον ελλαδικό χώρο

Εβραίοι στην ελληνική χερσόνησο ήταν ήδη εγκατεστημένοι από τον 2ο αιώνα π.Χ. και η παρουσία τους συνεχίστηκε και στη διάρκεια της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής περιόδου (Εβραίοι Ρομανιώτες). Ωστόσο σημαντική αύξηση του πληθυσμού τους σημειώθηκε το 1492, όταν πραγματοποιήθηκε η μεγάλη έξοδος των Εβραίων από την Ιβηρική χερσόνησο. Διωγμένοι από τους Ισπανούς βασιλείς οι Σεφαραδίτες και οι Μαράνος κινήθηκαν ανατολικά και μεγάλο μέρος τους εγκαταστάθηκε στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Δεν ήταν μία εύκολη μετοίκηση. Στις νέες τους πατρίδες ήρθαν σε σύγκρουση με τις ντόπιες κοινότητες των Ρομανιωτών ή με τους Εσκεναζίμ (Εβραίοι της βόρειας, κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης που είχαν εγκατασταθεί τον 16ο αιώνα). Σταδιακά οι διαφορές αμβλύνθηκαν και τα πολιτιστικά στοιχεία των Σεφαραδιτών ήταν εκείνα που υπερίσχυαν στις περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν.

Η Θεσσαλονίκη ήταν ένας από τους κύριους χώρους υποδοχής τους. Στο σημαντικό αυτό οικονομικό κέντρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας η κοινότητα των Ισπανοεβραίων γνώρισε ιδιαίτερη ακμή και συνδέθηκε με την ιστορία της πόλης, τόσο στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας όσο και αργότερα, όταν η Θεσσαλονίκη εντάχθηκε στο ελληνικό κράτος μαζί με ολόκληρη τη Μακεδονία. Το *millet* των Εβραίων ήταν το μεγαλύτερο πληθυσμιακά –σε σύγκριση με αυτά των Ελλήνων, των Αρμενίων και των μουσουλμάνων– και το πιο ισχυρό οικονομικά. Μετά την ένταξη της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος και εν μέσω αντιτιθέμενων εθνικών συμφερόντων στην περιοχή, οι Εβραίοι, αφομοιωτικοί και σιωνιστές, σοσιαλιστές και αστοί, αντιμετώπισαν με σκεπτικισμό τις εξελίξεις και έφεραν στο προσκήνιο πρόταση για διεθνοποίηση της πόλης, γεγονός που αποτέλεσε έκτοτε έρεισμα στην καλλιέργεια αντισημιτικών τάσεων εκ μέρους σημαντικού τμήματος του ελληνικού πληθυσμού στο πλαίσιο της εθνικιστικής έξαρσης της εποχής. Σταδιακά ο εβραϊκός πληθυσμός άρχισε να μειώνεται –τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και σε ποσοστά επί του συνόλου των κατοίκων της πόλης– αλλά και να κάνει στα-

Η παρουσία Εβραίων προσφύγων από την Ευρώπη στον

διακά την οικονομική του ισχύ. Νέοι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία, κύματα προσφύγων έφθασαν από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο, και η Θεσσαλονίκη υποβαθμίστηκε από ένα ισχυρό Βαλκανικό κέντρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε επαρχία του ελληνικού κράτους. Η εκσυγχρονιστική πολιτική των βενιζελικών κυβερνήσεων, που είχαν στόχο και την ομογενοποίηση του πληθυσμού των Νέων Χωρών, έθιγε συχνά τον εβραϊκό πληθυσμό. Σταδιακά από περίπου 62.000 το 1912 σε μία πόλη 150.000 κατοίκων, ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης μειώθηκε στους 56.000 στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου πολέμου, όταν ο συνολικός πληθυσμός έφθασε περίπου τους 250.000. Οι Εβραίοι όλης της χώρας είχαν γίνει πλέον μειονότητα στο πλαίσιο του εθνικού κράτους, όχι μόνο θρησκευτική και όχι ακριβώς εθνική αλλά σε μια διαδικασία πολιτικής και πολιτιστικής αφομοίωσης. Η κοινότητα της Θεσσαλονίκης παρέμενε η πολυπληθέστερη της Ελλάδας, έντονα διαφοροποιημένη πολιτισμικά, αρκετά ισχυρή οικονομικά και σε μια προβληματική συμβίωση με τους νεότερους κατοίκους, τους πρόσφυγες, με κομβικό σημείο τριβής τον οικονομικό ανταγωνισμό και όχι μόνο. Στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας και στη διάρκεια του πολέμου οι διαφορές φάνηκαν να αμβλύνονται. Ωστόσο η κατοχή και η εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη των Ναζι με τις φυλετικές τους θεωρίες και τον φανατικό αντισημιτισμό τους σήμανε ουσιαστικά το τέλος των εβραϊκών κοινοτήτων, όπως ακριβώς συνέβη και στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Ο πρώτος σταθμός της τραγωδίας: η καταστροφή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης

Ήδη από το 1938 οι Γερμανοί διπλωμάτες στην Ελλάδα έστειλαν πληροφορίες στα SS στο Βερολίνο για τις ελληνικές εβραϊκές κοινότητες. Κεντρικό στόχο αποτελούσε η ισπανόφωνη κοινότητα της Θεσσαλονίκης, που ήταν η πολυπληθέστερη στη χώρα. Στα τέλη Απριλίου του 1941 έφτασε στην πόλη μία ομάδα ειδικών, το *Ειδικό Τμήμα Ρόζενμπεργκ (Sondercommando Rosenberg)*.

Ο Άλφρεντ Ρόζενμπεργκ, ύστερα από εντολή του Χίτλερ, είχε αρχίσει να οργανώνει στη Φρανκφούρτη ένα ερευνητικό κέντρο για τη μελέτη των Εβραίων διεθνώς. Όταν βρέθηκε και η Ελλάδα υπό γερμανική κατοχή, έστειλε αμέσως μία ειδική ομάδα καθώς, όπως είπε στον γραμματέα του Χίτλερ, Μάρτιν Μπόρμαν, η πόλη ήταν ένα από τα κύρια κέντρα του εβραϊσμού. Το *Ειδικό Τμήμα Ρόζενμπεργκ*, λοιπόν, που αποτελείτο από

Ο Λευκός Πύργος της Θεσσαλονίκης, της πόλης που ονομά-

Ο Άλφρεντ Ρόζενμπεργκ, με εντολή του Χίτλερ, οργάνωσε

Γερμανούς αξιωματικούς και ακαδημαϊκούς, από την πρώτη στιγμή είχε την αμέριστη συμπαράσταση όλων των γερμανικών υπηρεσιών, στρατιωτικών και πολιτικών, προκειμένου να συγκεντρώσει στοιχεία για τις εβραϊκές κοινότητες και τις τεκτονικές στοές σε όλη τη χώρα. Όταν έφυγε από την Ελλάδα λίγο καιρό μετά, είχε λεπτατίσει συναγωγές, λέσχες, ενώσεις, σχολεία, τράπεζες, εφημερίδες, βιβλιοπωλεία, νοσοκομεία και ιδιωτικά σπίτια. Αρχεία, διακοσμήσεις συναγωγών, χειρόγραφα, αρχαιολογικές εκδόσεις και ανεκτίμητες συλλογές ραβινικών κρίσεων μεταφέρθηκαν στη Γερμανία και αποτέλεσαν τη *Βιβλιοθήκη για την Έρευνα του Εβραϊκού Ζητήματος*, ενώ οι «ειδικοί» έφευγαν έχοντας αποκομίσει τις απαραίτητες πληροφορίες.

Την ώρα που το *Τμήμα Ρόζενμπεργκ* επιτελούσε το δικό του έργο, η εφημερίδα *Νέα Ευρώπη* –που ήταν το ιδεολογικό όργανο των κατοχικών Αρχών στη Θεσσαλονίκη και μαζί με την *Απογευματινή* ήταν οι μόνες εφημερίδες που επιτράπηκε να κυκλοφορούν– δεν παρέλειπε καθημερινά να περιλαμβάνει άρθρα που καταδίκιζαν τον διεθνή εβραϊσμό, βασισμένα στα στερεότυπα της αντισημιτικής ιδεολογίας, όπου οι Εβραίοι συνδέονταν με τη φιλοχρηματία και γι’ αυτό ήταν «μιαροί», εμπλέκονταν σε διεθνείς συννομώσεις, είχαν σχέση με τον κομμουνισμό και τελικά ήταν οι κυρίως υπεύθυνοι για τον πόλεμο. Τα κείμενα αυτά ασκούσαν προπαγάνδα, χωρίς να καταφέρονται ευθέως εναντίον των Εβραίων της πόλης. Μέλημα των συντακτών τους ήταν να επηρεάσουν σε όποιον βαθμό μπορούσαν τη δημόσια γνώμη, με κύριο στόχο να αμβλύνουν τις πιθανές αντιδράσεις εκ μέρους των πολιτών, όταν θα άρχιζαν οι εκτοπισμοί – οι «ειδικοί» του *Τμήματος Ρόζενμπεργκ* στην τελική αναφορά τους σημείωναν ότι «για τον μέσο Έλληνα δεν υπάρχει εβραϊκό ζήτημα. Αυτός δεν βλέπει τον πολιτικό κίνδυνο του παγκόσμιου εβραϊσμού». Αυτό το συμπέρασμα ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για τους σχεδιαστές της «τελικής λύσης» (όπως ονομάστηκε συγκολλημένα η επιχείρηση της γενοκτονίας στη σύσκεψη του Wannsee στις 20 Ιανουαρίου 1942), καθώς βασική αρχή της στρατηγικής των Ναζί ήταν η στήριξη τους στον τοπικό αντισημιτισμό κάθε χώρας και η παρακολούθηση της κοινής γνώμης και των αντιδράσεών της. Η εφαρμογή της «τελικής λύσης» καταρχάς στη Γερμανία έγινε προοδευτικά και με προσεκτική παρακολούθηση των αντιδράσεων του γερμανικού πληθυσμού στα όλο και πιο σοβαρά αντιεβραϊκά μέτρα. Όσο περισσότερα απαθές έμενε το κοινωνικό σύνολο τόσο αυτό θεωρείτο ως μια σιωπηρή άδεια για την κλιμάκωση της δίωξης. Γι’ αυτόν τον λόγο οργανώθηκαν σφυγμομετρήσεις της κοινής

Ο Μάρτιν Μπόρμαν, προσωπικός γραμματέας του Χίτλερ.

γνώμης στη Γερμανία και στη Γαλλία.

Ωστόσο στη Θεσσαλονίκη, πέρα από το γενικό συμπέρασμα του *Τμήματος Ρόζενμπεργκ*, υπήρχε αντισημιτική μερίδα που είχε αναπτύξει δράση σε όλη τη δεκαετία του 1930 και έβρισκε πλέον λαμπρό πεδίο δράσης. Οι Γερμανοί της Γκεστάπο, στη δικαιοδοσία της οποίας πέρασε η Εβραϊκή Κοινότητα της πόλης, συνέλαβαν το συμβούλιο της κοινότητας, τον αρχιραβίνο Σεβή Κόρετς –ο οποίος μεταφέρθηκε στη Βιέννη–, λεπλάττησαν τα γραφεία της και όρισαν αντικαταστάτη του έναν άνθρωπο που δεν είχε τις ικανότητες που απαιτούνταν, τον Σαμπύ Σαλιτέλ. Καθώς όμως είχαν πάρει ανάλογα μέτρα και για άλλους προκρίτους της πόλης, αυτές οι συλλήψεις και οι εκποπίσεις δεν θεωρήθηκαν μέτρα αμιγώς αντιεβραϊκά από τα μέλη της κοινότητας. Αντίθετα, ξεκάθαρα αντισημιτικό χαρακτήρα είχε η ενέργεια του Λάσκαρη Παπαναούμ, δωσίλογου και ενός από τους επικεφαλής της αντισημιτικής μερίδας της πόλης, και των βοηθών του, οι οποίοι στις 22 Απριλίου τοιχοκόλλησαν σε ορισμένα καφενεία, ζαχαροπλαστεία και εστιατόρια του κέντρου την επιγραφή «Οι Εβραίοι είναι ανεπιθύμητοι» ή κυκλοφορούσαν φυλλάδια με αντιεβραϊκό περιεχόμενο. Σημειώθηκαν και δημεύσεις εβραϊκών περιουσιών ή αυθαίρετες διώξεις Εβραίων από τα καταστήματά τους από την υπηρεσία στεγάσεως Αρχών Κατοχής ή τη *Γερμανική Στρατιωτική Επιμελητεία*, εκ μέρους ορισμένων Γερμανών στρατιωτών με την υπόδειξη συχνά χριστιανών. Πέρα από αυτούς που τα υποκινούσαν και τα επικροτούσαν οι άλλοι πολίτες δεν έδειξαν να ενδιαφέρονται στη φάση αυτή περισσότερο επειδή ήταν μεμονωμένα περιστατικά παρόμοια με αυτά που συνέβαιναν και σε βάρος χριστιανών πολιτών και ενδεχομένως επειδή οι περισσότεροι κάτοικοι της πόλης ήταν ακόμη «μουδιασμένοι» από τον ερχομό των γερμανικών στρατευμάτων.

Το σχέδιο εξολόθρευσης των Εβραίων της Θεσσαλονίκης πρέπει να απασχόλησε τα ανώτερα κλιμάκια της ναζιστικής ιεραρχίας από τον Οκτώβριο του 1941 και να πήρε συγκεκριμένη μορφή τον Νοέμβριο του 1941, σύμφωνα με τον Μαξ Μέρτεν. Στη λογική των Ναζί οι εβραϊκοί πληθυσμοί θεωρούνταν ήδη παράγοντες ανωμαλίας και πιθανά ερείσματα αντιγερμανικών πρωτοβουλιών – όπως οι ταραχές που διέτρεξαν τα Βαλκάνια το καλοκαίρι του 1941 και αποδόθηκαν τόσο σε μπολσεβίκους όσο και σε Εβραίους. Η πρακτική εφαρμογή του μέτρου καθυστέρησε λίγο στην προκειμένη περίπτωση καθώς προηγήθηκαν άλλες, υπό γερμανική κατοχή, χώρες. Εξάλλου οι γερμανικές στρατιωτικές υπηρεσίες στη Θεσσαλονίκη δεν διαπίστωναν ιδιαίτερη συμμετοχή των Εβραίων στην

Στις 9 Απριλίου 1941 οι Γερμανοί εισήλθαν στη Θεσσαλονίκη.

ελληνική Αντίσταση, που βρισκόταν ακόμα στα πρώτα της βήματα, παρά τις περί του αντιθέτου υποψίες του αρχηγείου του Χίτλερ. Οι άλλες δύο δυνάμεις κατοχής στην Ελλάδα, ιταλικές και βουλγαρικές, είχαν διαφορετική πολιτική απέναντι στους Εβραίους και για μια συνολική εφαρμογή της «τελικής λύσης» ο συντονισμός μαζί τους ήταν απαραίτητος. Άλλωστε στη φάση αυτή οι γερμανικές Αρχές στη χώρα ήταν απασχολημένες με τα οικονομικά προβλήματα της κατεχόμενης Ελλάδας και με το ζήτημα της έλλειψης των βασικών αγαθών διατροφής που ήταν οξυύτατο. Όπως εύστοχα σημειώνεται από μελετητή της περιόδου «αρκούνταν [οι Γερμανοί] προς το παρόν να αφήσουν την ανεπιθύμητη μειονότητα να αποδεκατιστεί από την πείνα του αδυσώπητου πρώτου κατοχικού χειμώνα». Και η αλήθεια είναι ότι στη Θεσσαλονίκη περίπου οι μισοί από τους ανθρώπους που έχασαν τη ζωή τους από πείνα τον δύσκολο χειμώνα του 1941-1942 –γύρω στους 2.000– ήταν φτωχοί Εβραίοι του Ρεζί Βαρδάρ (φτωχική συνοικία στα δυτικά της πόλης).

Περίπου την ίδια εποχή ο δήμος Θεσσαλονίκης ζήτησε από τον Μαξ Μέρτεν να λυθεί το θέμα του εβραϊκού νεκροταφείου. Ο τελευταίος πρότεινε στους Εβραίους ως πρόσθετο μέτρο για την απαλλαγή τους από την υποχρεωτική εργασία να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις του δήμου Θεσσαλονίκης για την απαλλοτρίωση του νεκροταφείου. Τελικά, τον Δεκέμβριο του 1942 διατάχτηκε από τις γερμανικές Αρχές η απαλλοτρίωσή του ή η εκχώρησή του (δεν είναι ξεκάθαρο από τις πηγές). Το ζήτημα μιας πιθανής μεταφοράς του σε άλλο σημείο της πόλης (βρισκόταν περίπου εκεί που βρίσκεται σήμερα το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης) είχε απασχολήσει και προπολεμικά τη γενική διοίκηση και τη δημοτική αρχή, και επί δικτατορίας Μεταξά είχε δρομολογηθεί μια λύση που ικανοποίησε όλους. Ωστόσο ακολούθησε ο πόλεμος και το θέμα δεν εξελίχθηκε. Ο Μέρτεν αποφάσισε την απαλλοτρίωση της ζώνης που συνόρευε με το πανεπιστήμιο και τη συνοικία των Σαράντα Εκκλησιών. Το υπόλοιπο νεκροταφείο θα παρέμενε άθικτο και οι τάφοι ηλικίας μικρότερης των 30 ετών δεν θα πειράζονταν. Ωστόσο στην πράξη τα πράγματα έγιναν τελείως διαφορετικά με βασική ευθύνη των ελληνικών Αρχών που φαίνεται ότι έδειξαν υπερβάλλοντα ζήλο στη συστηματική καταστροφή της εβραϊκής νεκρόπολης. Τα όποια σχέδια μετεγκατάστασης του νεκροταφείου σε δύο οικοπέδα που είχαν παραχωρηθεί, στην Καλαμαριά και στα βόρεια προάστια, εγκαταλείφθηκαν καθώς άρχισαν να εφαρμόζονται στην πόλη τα φυλετικά μέτρα του νόμου της Νυρεμβέργης

Στις 11 Ιουλίου 1942, όλοι οι άρρενες Εβραίοι διατάχθηκαν

[οι Νόμοι της Νυρεμβέργης ή και Φυλετικοί Νόμοι της Νυρεμβέργης αποφασίστηκαν στις 15 Σεπτεμβρίου 1935 στο 7ο Συνέδριο (Συνέδριο της Ελευθερίας) του *Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος των Γερμανών Εργατών (NSDAP)* στη Νυρεμβέργη. Με τους νόμους αυτούς οι εθνικοσοσιαλιστές έχτισαν τη νομική βάση για τον αντισημιτισμό τους] και το νεκροταφείο λεηλατήθηκε από τον ελληνικό πληθυσμό με την ανοχή του δήμου και

Η πρώτη κατάφωρη κίνηση εναντίον των Εβραίων της πόλης από τις γερμανικές Αρχές, η οποία μάλιστα έμμεσα υποκινήθηκε από Έλληνες δωσίλογους, έγινε τον Ιούλιο του 1942. Ο γενικός διευθυντής Νομαρχιών Μακεδονίας, Αθανάσιος Χρυσοχόου, προέβη σε διαβήματα στη γερμανική στρατιωτική διοίκηση, παραπονούμενος ότι οι Εβραίοι –σε αντίθεση με το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού πληθυσμού– δεν υποχρεώνονταν να εκτελούν εργασίες ή να καταβάλουν εισφορές σε είδος. Ύστερα από αυτό, ο στρατιωτικός διοικητής Θεσσαλονίκης-Αιγαίου στις 7 Ιουλίου 1942 διέταξε την επίσημη απογραφή των ικανών για εργασία αρρένων Εβραίων (από 18 έως 45 ετών) που θα έπρεπε να δουλέψουν στον δρόμο ή στις σιδηροδρομικές γραμμές. Η επιχείρηση ξεκίνησε στις 11 Ιουλίου 1942. Το Σάββατο αυτό, οι περίπου 7.000 άντρες, που πήγαν να παραλάβουν τις κάρτες εργασίας τους υποβλήθηκαν σε απάνθρωπη μεταχείριση. Τους συγκέντρωσαν στην πλατεία Ελευθερίας, περιστοιχισμένους από ένοπλους στρατιώτες, και τους άφησαν για ώρες όρθιους στον ήλιο, χτυπώντας τους ή εξαναγκάζοντάς τους σε σωματικές ασκήσεις. Στο τέλος της ημέρας, όταν αφέθηκαν ελεύθεροι, ήταν σε πολύ άσχημη κατάσταση. Πριν προλάβουν να συνέλθουν, τους κάλεσαν για εργασία. Σε διάστημα δυόμιση μηνών ένα ποσοστό τουλάχιστο 12% των ανδρών πέθανε από την ταλαιπωρία καθώς μάλιστα τοποθετήθηκαν στις πλέον νοσηρές περιοχές υπό τις σκληρότερες συνθήκες. Τελικά, για την επίλυση αυτού του θέματος η Εβραϊκή Κοινότητα, ύστερα από μια σειρά συνομιλιών με τον ίδιο τον Μέρτεν, υποχρεώθηκε να καταβάλει ένα σημαντικό για τα μέτρα της εποχής χρηματικό ποσό στη γερμανική διοίκηση, η οποία θα το διέθετε για τη χρηματοδότηση των έργων και την πρόσληψη επί πληρωμή εργατών έτσι ώστε να απαλλαχθούν οι Εβραίοι από την καταναγκαστική εργασία. Το μέτρο δεν συμπεριέλαβε παρά τμήμα των Εβραίων εργατών και παρ' όλα αυτά προκάλεσε αντιδράσεις στους αντισημιτικούς κύκλους της πόλης. Η ατμόσφαιρα βάραινε από κάθε πλευρά ανοίγοντας τον δρόμο για πιο ριζοσπαστικά μέτρα.

Στη πλατεία Ελευθερίας στη Θεσσαλονίκη συγκεντρώθηκαν

της μητρόπολης. Κομμάτια από τις ταφόπλακες χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικά υλικά για διάφορες χρήσεις, όπως για να στηθεί το μικρό κτίριο, όπου στέγασε ο *Ιστιοπλοϊκός Όμιλος Θεσσαλονίκης* το παιδικό του συσσίτιο, ή ακόμη και για να πλακοστρωθεί η περιοχική μπροστά από το νεοϊδρυθέν τότε κρατικό θέατρο.

Ο διωγμός των Εβραίων στην πόλη ξεκίνησε επίσημα με την άφιξη τον Φεβρουάριο του 1943 των Ντίτερ Βισλιτσένι και Αλδής Μπρούνερ, συνεργάτες των Χίμλερ και Άιχμαν. Στα μέσα Ιανουαρίου του 1943 ήρθε στη Θεσσαλονίκη ο Άντολφ Άιχμαν, ο εκτελεστής του σχεδίου εξόντωσης των Εβραίων, και κάλεσε σε γενική σύσκεψη τα γερμανικά αστυνομικά και στρατιωτικά σώματα, ζητώντας τη συνδρομή τους και προβάλλοντας ως δικαιολογία προς αυτούς ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν εν δυνάμει εχθροί των γερμανικών στρατευμάτων, καθώς σχεδιαζόταν μία απόβαση των συμμάχων στις ακτές του Αιγαίου, όπου ζούσαν και οι Εβραίοι, και θα μπορούσαν αυτοί να αποτελέσουν μια «πέμπτη φάλαγγα» υπέρ των συμμάχων. Το συμπέρασμα ήταν ότι έπρεπε άμεσα να μεταφερθούν στην Πολωνία, για να εργαστούν εκεί «σε έναν κλειστό χώρο εποίκισμού» για την πολεμική βιομηχανία. Οι υπεύθυνοι για την «τελική λύση» ήταν πολύ προσεκτικοί στη διατήρηση της μυστικότητας γύρω από το θέμα και προς τις στρατιωτικές αρχές της Βέρμαχτ προβάλλοντας πάντα στρατιωτικοί λόγοι που δικαιολογούσαν τον περιορισμό ή τον εκτοπισμό των Εβραίων.

Οι γερμανικές Αρχές ζήτησαν από τον πρόεδρο της Ισραηλιτικής Κοινότητας να τους παραδώσει λίστα με τα ονόματα των εγγεγραμμένων σε αυτήν. Όλες οι διαταγές κοινοποιούνταν μέσω της κοινότητας και η ίδια δραστηριοποιούνταν για την ικανοποίηση όλων των γερμανικών αιτημάτων. Πολλά από τα μέλη της κοινότητας εργάστηκαν επί μακρόν για να οργανώσουν τόσο την ονομαστική απογραφή αρχικά όσο και την οικονομική λίγο αργότερα. Η ιοχυρή ξηροτική οργάνωση, που τόσες φορές στο παρελθόν είχε βοηθήσει τους Εβραίους να ξεπερνούν τις δυσκολίες, αυτή τη φορά συνέβαλε στην υλοποίηση των γερμανικών σχεδίων. Κατά αντίστοιχο τρόπο χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί συμβουλία και οργανώσεις των Εβραίων σε όλη την Ευρώπη ενώ συχνά, όπου δεν υπήρχαν ανάλογοι θεσμοί, είχαν συμβάλει οι ίδιοι στη δημιουργία οργανισμών αγαθοεργίας που διοικούσαν από Εβραίους προκρίτους, οι οποίοι με το πρόσχημα της παροχής βοήθειας στους δικούς τους επέτρεψαν τον καλύτερο έλεγχο και στη συνέχεια τη σύλληψή τους. Η στάση του αρχιραβίνου Κόρετς, ο οποίος είχε αναλάβει και πάλι

Η θέαση των λεγόμενων «Νόμων της Νυρεμβέργης», το

Το 1942 οι Γερμανοί κατέστρεψαν το Εβραϊκό Νεκροταφείο

την προεδρία της κοινότητας από τον Δεκέμβριο του 1942, χαρακτηρίστηκε από την απόλυτη υπακοή στις γερμανικές διαταγές και από την παρακίνηση του ποιμνίου του σε ανάλογη υπακοή, σε βαθμό που αργότερα η αντιμετώπισή του αυτή θεωρήθηκε προδοτική. Ωστόσο αυτό που φαίνεται να συνέβη είναι ότι ο Κόρετζ, ένας Εσκεναζίμ γερμανόφωνος Εβραίος, έχοντας γνωρίσει τη Γερμανία στη διάρκεια των σπουδών του, πριν από το ναζιστικό καθεστώς, διατηρούσε όμορφες αναμνήσεις που δεν του επέτρεπαν να δει με καθαρή ματιά τα γεγονότα. Όπως αποδείχθηκε, ούτε η φυλάκισή του στη Βιέννη με την έναρξη της Κατοχής τον θορύβησε, ώστε να δραστηριοποιηθεί με διαφορετικό τρόπο απέναντι στα γερμανικά μέτρα, ενώ είχε την πεποίθηση ότι η υπακοή μπορούσε τελικά να βοηθήσει στη σωτηρία τους.

Οι «κονκάρδες», το κίτρινο Άστρο του Δαβίδ και οι ειδικές

Όλοι οι Εβραίοι άνω των 5 ετών υποχρεώθηκαν να φορέσουν, σε συγκεκριμένες μάλιστα διαστάσεις, το κίτρινο αστέρι για να διακρίνονται, το λεγόμενο άστρο του Δαβίδ, και να το ζωγραφίσουν στα μαγαζιά τους. Απαγορεύτηκε η συμμετοχή σε σωματεία, οργανισμούς δημοσίου δικαίου ή συνδέσμους καθώς και η υποστήριξή τους από τα παραπάνω όργανα. Τους απαγορεύτηκε η χρήση του τηλεφώνου και των δημόσιων μέσων συγκοινωνίας.

Όσοι κατοικούσαν εκτός των ζωνών που όρισαν οι Αρχές έπρεπε να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Η μετακίνηση έγινε μέσα σε τέσσερις ημέρες στις συγκεκριμένες περιοχές, όπου τουλάχιστον πέντε άνθρωποι θα έμεναν σε ένα δωμάτιο. Τα μέρη που υποδέχτηκαν τους διωκόμενους ήταν συνοικίες της πόλης στις οποίες η πλειονότητα των κατοίκων ήταν Εβραίοι, και οι οποίες μετατράπηκαν σε γκέτο: οι συνοικισμοί Βαρώνου Χιρς στον σιδηροδρομικό σταθμό, στα ανατολικά της πόλης, και άλλοι δύο στο κέντρο που κατοικούσαν και από Έλληνες αποτέλεσαν τους τόπους του προσωρινού εγκλεισμού. Η κυκλοφορία έξω από τα γκέτο απαγορεύτηκε, με φύλαξη τόσο από την ελληνική αστυνομία όσο και από την εβραϊκή πολιτοφυλακή, που αποτελούνταν από περίπου 250 Εβραίους, οι οποίοι είχαν δηλώσει εθελοντικά συμμετοχή και που με ιδιαίτερη βιαιότητα επιτηρούσαν τους ομόθρησκούς τους. Ο συνοικισμός του Βαρώνου Χιρς συγκεκριμένα αποτέλεσε και διαμετακομιστικό στρατόπεδο για τη μεταφορά τους στους τόπους του θανάτου. Η εφαρμογή των φυλετικών μέτρων έθετε τους Εβραίους εκτός κοινωνίας.

Μία από τις τελευταίες πράξεις του δράματος ήταν η οικονομική απογραφή. Την 1η Μαρτίου 1943, όπως προαναφέρθηκε, όλοι οι Εβραίοι πήραν εντολή να δηλώσουν για στατιστικούς λόγους όλα τα περιουσιακά τους στοιχεία: ακίνητα, τραπεζικές καταθέσεις, εμπορεύματα, κοσμήματα, αντικείμενα τέχνης ή λατρείας αλλά και τα οικιακά σκεύη και τα ζώα. Υπακούοντας στους επικεφαλής της κοινότητας συμμορφώθηκαν σε ό,τι τους ζητήθηκε, δήλωσαν αναλυτικά τα περιουσιακά τους στοιχεία ελπίζοντας ότι αλήθευαν οι φήμες που κυκλοφορούσαν ότι οι Γερμανοί ετοιμάζαν σύστημα ειδικής φορολογίας γι' αυτούς ανάλογα με την περιουσία του καθένα και γι' αυτό χρειάζονταν οι αναλυτικές δηλώσεις.

Σχετικά με το ζήτημα της ενημέρωσης των Εβραίων για το τι τους περίμενε στα στρατόπεδα είναι πιθανό στις αρχές του 1943 να υπήρχε μία σχετική γνώση για το τι συνέβαινε στην Πολωνία, με τη μορφή φημών, που όμως ήταν πολύ δύσκολο να γίνουν πιστευτές. Ακόμα και το *BBC* τον Δεκέμβριο του 1942 μετέφερε αυτές τις πληροφορίες ως φήμες περισσότερο παρά ως βεβαιωμένες ειδήσεις. Οι πληροφορίες για μαζικές εξοντώσεις Εβραίων σε θαλάμους αερίων, για καύση σε κρεματορία ή για κατασχευή σαπουνιού (κάτι που δεν έχει αποδειχθεί τουλάχιστον για το Άουσβιτς) από τα προϊόντα της καύσης των σωμάτων προκαλούσαν αμηχανία και φάνταζαν πράγματα υπερβολικά και απίστευτα. Όση εμπειρία και αν διέθετε ο εβραϊκός κόσμος σε πογκρόμ και διώξεις, ο σχεδιασμός της «τελικής λύσης» δεν είχε προηγούμενο, οπότε ήταν πολύ δύσκολο να γίνει αντιληπτός μέσα από μια αναδρομή στην ιστορική εμπειρία. Άλλωστε κάθε ανθρώπινη ύπαρξη που καλείται να αντιμετωπίσει την προοπτική ενός επικείμενου τέλους έχει ως αμυντικό μηχανισμό την άρνηση αποδοχής αυτού του τέλους, ειδικά όταν αυτό έχει τα χαρακτηριστικά μιας οργανωμένης μαζικής εξόντωσης.

Και ενώ ο εβραϊκός πληθυσμός διέσχιζε την πόλη σε θλιβερές πομπές που κατέληγαν στον συνοικισμό Βαρώνου Χιρς και από εκεί στα στρατόπεδα, η *Νέα Ευρώπη* και η *Απογευματινή* δημοσίευαν πια χωρίς ενδοιασμούς άρθρα που καταφέρονταν εναντίον των θεσσαλονικιών Εβραίων προσπαθώντας να παρασύρουν το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού σε μια τέτοια θεώρηση.

Οι περισσότεροι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης εκτοπίστηκαν μεταξύ 15 Μαρτίου 1943 και αρχές Ιουνίου, αν και το τελευταίο «φορτίο» ανθρώπων έφυγε στις αρχές Αυγούστου. Οι περισσότεροι προορίζονταν για το Άουσβιτς-Μπιρκενάου. Στοιχεία δείχνουν ότι

Προσχωρώντας ο Χίτλερ στην Πολωνία την άνοιξη του 1939,

52.185 Εβραίοι από τη Βόρεια Ελλάδα θανατώθηκαν εκεί. Στις δύο τελευταίες αποστολές συμπεριλαμβάνονταν και 2.034 από τις μικρότερες κοινότητες που ήταν υπό τον έλεγχο του διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, της Φλώρινας, της Βέροιας και της παραμεθόριας ζώνης του Έβρου. Η τελευταία αποστολή από τη Θεσσαλονίκη στο Άουσβιτς έγινε στις 10 Αυγούστου με θύματα τους 1.800 άντρες που στα τέλη Μαρτίου του ίδιου χρόνου είχαν σταλεί για καταναγκαστικά έργα στη Βοιωτία. Από τους ανθρώπους που τελικά οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα, οι 37.386 στάλθηκαν κατευθείαν στους θαλάμους αερίων. Σχεδόν κανείς από τους υπολοίπους δεν γύρισε στο σπίτι του. Το 1947 υπολο-

Οι Γερμανοί είχαν ορίσει δύο γκέτο στις γειτονιές του Βαρώ-

Στις πέντε το πρωί, οι συνοικίες του γκέτο κατακλύζονται από τους σουπώ (schupos) της καταστροφής. Στα σπίτια όπου όλος ο κόσμος έχει ξαγρυπνήσει –μέσα στην αγωνία, τους πόνους και τα δάκρυα– είναι μια απερίγραπτη αναστάτωση. Τα όργανα της εβραϊκής πολιτοφυλακής, τα στρατολογημένα από τους Γερμανούς, φέρνουν κοντά τα κάρρα, όπου ανεβαίνουν οι γυναίκες, οι γέροι και τα παιδιά. Οι νέοι θα κάμουν με τα πόδια τη θλιβερή διαδρομή ως το στρατόπεδο του Βαρώνου Χιρς. Βαλίτσες και δέματα με τρόφιμα ρίχνονται ανάκατα μέσα στα κάρρα. Οι σουπώ φιλοδωρούν με κλωτσιές τους καθυστερημένους ουρλιάζοντας: Hundε Juden, Hundε Juden (Εβραίοι σκυλιά!). Μόλις τα σπίτια αδειάζουν, απογυμνώνονται μεθοδικά, κάτω από το βλέμμα των αναχωρούντων, από ομάδες συντεταγμένων στρατιωτών. Φορτηγά μεταφέρουν έπιπλα, χαλιά, μπασούλα, βουνά από λευκά είδη, πατικά, πίνακες. Κι αμέσως, έπειτα, ένα σύννεφο από λωποδύτες ορμά πάνω σε ό,τι οι Γερμανοί δεν καταδέχτηκαν να πάρουν: ιερά και άλλα βιβλία, μαγειρικά σκεύη, τα χίλια δυο αντικείμενα που αποτελούν ένα νοικοκυριό. Όταν οι σουπώ βεβαιώθηκαν πως όλοι οι Εβραίοι βρίσκονται στο δρόμο, δίνουν τη διαταγή εκκινήσεως. Τα κάρρα φεύγουν πρώτα και απομακρύνονται συνοδευόμενα από τα όργανα της Γκεστάμπο. Ακολουθεί η πένθημη θεωρία των εξοριζομένων. Στους εξώστες, στα παράθυρα, στα κατώφλια, οι γυναίκες του λαού, οι εργάτες, οι τεχνίτες παρακολουθούν την τραγική τούτη παρέλαση και σχολιάζουν χαμηλόφωνα τούτη την έξοδο που τους καθιστά κατόχους των εβραϊκών αγαθών.

Μίκαελ Μόλκο, «Ιπν μεμοριάμ», Ισραηλιτική Κοινότης Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 135-136.

γίζεται ότι ζούσαν στη Θεσσαλονίκη λιγότεροι από 2.000 Εβραίοι.

Απόπειρες διάσωσης

Οι ελληνικές δωσιλογικές αρχές της πόλης δεν μπορούν να χαρακτηριστούν αμέτοχες στις ενέργειες κατά των Εβραίων, είτε με την ανοχή –τουλάχιστον– του εξευτελισμού τους στην πλατεία Ελευθερίας είτε με τις πιέσεις που άσκησαν για τη διάλυση του εβραϊκού νεκροταφείου. Σημαντικό μέρος των ιθυνόντων της πόλης, ειδικά όσοι κινήθηκαν στο πλαίσιο του δωσιλογισμού, θεωρούσε ότι η Εβραϊκή Κοινότητα της πόλης αποτελούσε ένα εθνικά ξένο στοιχείο με ανατρεπτικές διαθέσεις που καλό θα ήταν να περιοριστεί. Αλλά και οι όποιες γενικότερες αντιδράσεις στην κλιμάκωση των αντιεβραϊκών μέτρων ήταν υποτονικές, επειδή ίσως η γερμανική κατοχή ήταν ένα καθεστώς φόβου και τρομοκρατίας και οποιαδήποτε παρακοή τιμωρούνταν συχνά με θάνατο, ίσως επειδή τα προβλήματα της καθημερινής επιβίωσης ήταν εντονότατα. Γενικά υπήρχε το ιδεολογικό υπόβαθρο για να δεχθούν οι πολλοί την περιθωριοποίηση του Εβραίου πολίτη και την αδιαφορία για την τύχη του. Όταν, ωστόσο, άρχισε η εφαρμογή των φυλετικών μέτρων και ο Βισλιτσένι, σε μία προσπάθεια να μην εξαιρεθεί κανένας Εβραίος από τα γενικότερα μέτρα, θέλησε να διαλύσει τους μεικτούς γάμους Ελλήνων και Εβραίων, που στη Θεσσαλονίκη ήταν γύρω στους 80 με 90, τότε ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος, ο γενικός διοικητής Μακεδονίας Βασίλειος Σιμωνίδης, φιλανθρωπικές

Εκτοπισμός Εβραίων από το Δίδυμοστειο (Φωτογραφικό

«Το εβραϊκόν άγος», εφημερίδα «Απογευματινή», 12, 15 Φεβρουαρίου 1943

«[...] επιτέλους σαφή και συγκεκριμένη θέση [...] περί του εβραϊσμού, περί του κακοήθους αυτού όγκου, ο οποίος μολύνει τον εθνικό μας οργανισμό. [...] Ο εβραίος υπήρξε πάντοτε ο φθονερός συμπολίτης, ο ανάλγητος τοκογλύφος, ο απαίσιος εκμεταλλευτής, ο αδιάλλακτος μισέλληνας, ο φανατικός αντιχριστιανός». «Επί τέλους. Γεμάτοι οι δρόμοι αστέρια φωτεινά που τα μεταφέρουν κομποί ή ρυπαροί εβραίοι», εφ. «Απογευματινή», 25 Φεβρουαρίου 1943, «Το άγος που πρέπει να εκλείψει», Χρήστος Ελευθεριάδης, «Να φύγουν», ό.π., 26, 27 Φεβρουαρίου 1943. «Γκάγκοτες», εφ. «Νέα Ευρώπη», 12 Απριλίου 1943, «Ιδέ ο εβραίος», ό.π., 24 Απριλίου 1943.

οργανώσεις και ιδιώτες, που θίγονταν προσωπικά, έκαναν διαβήματα στις γερμανικές Αρχές. Μάλιστα ο Μέρτεν ανέφερε ότι λόγω των πιέσεων που άσκησαν οι Κόρετς και Σιμωνίδης, ο Βιολιτσένι συνέλαβε τον πρώτο και θέλησε να συλλάβει και τον δεύτερο, αλλά σώθηκαν με παρέμβαση του ίδιου. Τελικά η διαταγή ακύρωσης των μεικτών γάμων ανακλήθηκε και ορισμένοι από αυτούς φυλακίστηκαν στο στρατόπεδο Χαϊδариού όπου ορισμένοι εκτελέστηκαν ενώ άλλοι αφέθηκαν ελεύθεροι τον Οκτώβριο του 1944.

Όταν ιδρύθηκε το ΕΑΜ, τον Σεπτέμβριο του 1941, δύο μέλη της κεντρικής επιτροπής, ο Δ. Μαραγκός και ο δικηγόρος Ηλίας Κεφαλίδης, επισκέφθηκαν τον Κόρετς και του πρότειναν συνεργασία την οποία εκείνος αρνήθηκε για τους λόγους που προαναφέρθηκαν. Τη συνδρομή των οργανώσεων του ΕΑΜ δέχτηκαν όμως 5.000 από τους Εβραίους της πόλης που φυγαδεύτηκαν από αυτή με τη συνδρομή κυρίως των σιδηροδρομικών. Προτάσεις συνεργασίας έγιναν και σε άλλες μεμονωμένες περιπτώσεις, ενώ Εβραίοι, που είχαν ήδη ανεβεί στο βουνό, προσπάθησαν να στρατολογήσουν και άλλο κόσμο, χωρίς ωστόσο ιδιαίτερα αποτελέσματα. Υπολογίζεται ότι από τον Απρίλιο του 1941 και κατά διαστήματα διέφυγαν περίπου 10.000 από τους οποίους πολλοί συνελήφθησαν σε άλλες πόλεις ή επέστρεψαν στη Θεσσαλονίκη, όταν άρχισε η εφαρμογή των φυλετικών μέτρων. Ήταν πολύ δύσκολο οι νεαροί Εβραίοι και Εβραίες, οι οποίοι θα ήταν πιο εύκολο να διαφύγουν, να δεχτούν να εγκαταλείψουν τις οικογένειές τους έχοντας μάλιστα την αγωνία για πιθανά αντίποινα σε βάρος αυτών που θα έμεναν πίσω. Πολλοί ιεράρχες στα κηρύγματά τους στο εκκλησίασμα αναφέρονταν υπέρ των Εβραίων, αρκετοί χριστιανοί πρότειναν να σώσουν τα παιδιά των Εβραίων με υιοθεσίες. Όμως, λόγοι οικογενειακών δεσμών τους έκαναν να αρνηθούν. Υπήρξαν και περιπτώσεις χριστιανών που βοήθησαν οικογένειες Εβραίων να κρυφτούν ή να φύγουν προς την ιταλική ζώνη κατοχής, άλλοι με επιτυχία και άλλοι ανεπιτυχώς.

Την ύστατη στιγμή, τον Μάρτιο του 1943, λίγο πριν ξεκινήσουν οι αποστολές, ο Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης δραστηριοποιήθηκε και πρότεινε την εκτόπισή τους σε ένα απομακρυσμένο σημείο της χώρας με αίτημά του προς τον πρωθυπουργό Λογοθετόπουλο. Ταυτόχρονα, στην Αθήνα οι πιο σημαντικοί πολιτικοί αρχηγοί μαζί με άλλες προσωπικότητες υπέβαλαν ένα υπόμνημα προς αυτόν με την υπογραφή των αρχηγών των κομμάτων. Ύστερα από αυτό εκείνος έστειλε δύο επιστολές προς τον Γερμανό πρεσβευτή Άλτενμπουργκ παρακαλώντας να σταματήσει η εφαρμογή των φυλετικών μέ-

Πολλοί Εβραίοι πήραν μέρος στις παράνομες ένοπλες δυνά-

τρων. Τίποτε από τα παραπάνω δεν είχε αποτέλεσμα. Ανειπιτυχές διάβημα είχε γίνει νωρίτερα και από τους θεσσαλονίκεις δικηγόρους Δημ. Σπηλιάκο, Δημ. Δίγκα και τον καθηγητή του ΑΠΘ, Βιζουκίδη, προς τον γενικό διοικητή Μακεδονίας, Βασίλειο Σιμωνίδη για τη διάσωση των Εβραίων της πόλης όσο και προς τον μητροπολίτη Γεννάδιο. Ο μεν Σιμωνίδης διαβίβαζε απλώς το αίτημα στον Μέρτεν ο δε μητροπολίτης τον συνάντησε για να παρέμβει στο θέμα. Ωστόσο ο ίδιος τους ενημέρωσε ότι οι εντολές που είχαν δοθεί ήταν αμετάκλητες. Όλα τα παραπάνω διαβήματα μπορούμε να τα αποδώσουμε σε

Στο γκέτο της Θεσσαλονίκης

«[...] Θα πάω μόνη μου να παραδοθώ. Και πήγα και είπα στον Χασσόν ότι εγώ ήρθα και σε παρακαλώ να ελευθερώσεις τους γονείς μου. “Εσύ ήρθες” μου λέει “εντάξει”. Με ξεγύμνωσε όπως με γέννησε η μάνα μου, όπως λένε, μου κούρεψε τα μαλλιά. Είχε μια φιλενάδα. Και μου λέει: “Εγώ δε θα σε σκοτώσω με το πιστόλι. Θα σε σκοτώσω με άλλο τρόπο γιατί εκείνο κοστίζει”. Και άρχισε να δέρνει. Μ’ έδειρε, μ’ έδειρε, μ’ άνοιξε το κεφάλι με περπατούσε σε όλο το Βαρών Χιρς γυμνή και κουρεμένη: “Όποιος δραπετεύσει θα πάθει αυτό”. Μ’ άνοιξε το κεφάλι κι άρχισε να τρέχει αίμα. Νόμιζε ότι εγώ είχα τελειώσει. Μ’ έβαλε σε ένα μπουντρούμι”.

Οι γονείς σας σάς είδαν έτσι;

«Βεβαίως, αλλά δεν μ’ άφηνε να πάω μαζί τους. Μ’ έβαλε σ’ ένα μπουντρούμι. Είχε κι άλλους μέσα. Αλλά εμένα μ’ έβαλε χωριστά. Μου λέει: “Εσύ εδώ θα πεθάνεις”. Είχε μία λύσσα, μία έχθρα. [...] Δεν ξέρω, δεν μπορώ να πω γιατί. [...] Ήλθε ο γιατρός, μ’ έβαλε κάποια ένεση. Το πρωί, είπε, έπρεπε να φύγω μέσα σε μια κουβέρτα αφού είμαι ακόμη ζωντανή. [...] Οι γονείς μου με βάλανε σε μια κουβέρτα για να φύγουμε στα Βαγόνια [...]».

Μαρτυρία της Σάρας Μπενφοράδο-Καράσοο, 20 χρόνων. Έχασε τους γονείς και την αδερφή της στο Άουσβιτς. Ενώ είχε δραπετεύσει στο Ασβεστοχώρι, επέστρεψε στο γκέτο υπό την απειλή ότι θα τουφεκίσουν τους γονείς της. Από το Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο-Αλμπέρτος Ναρ, «Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα» (επιμ.-επιμέτρο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 128.

Υπήρξαν πολλές περιπτώσεις ανθρώπων που βοήθησαν οικο-

μία συνειδητοποίηση την ύστατη ώρα του τι συνέβαινε και στην εκδήλωση ανθρωπιστικών συναισθημάτων για τους Εβραίους αλλά και στον φόβο ότι καταστρατηγείται κάθε αρχή και κάθε κανόνας σχετικά με την προσωπική ασφάλεια, την περιουσία και τη ζωή του πολίτη, που ίσχυαν ακόμη και σε καιρό πολέμου, και αυτό προκαλούσε φόβους για την κοινωμία γενικά.

Στη Μακεδονία, φωτεινή εξαίρεση στη μανία των Γερμανών να μην «ξεφύγει» στην κυριολεξία κανένας Εβραίος αποτέλεσε η περίπτωση της Κατερίνης, όπου οι περισσότεροι κατάφεραν να σωθούν χάρη στη σιωπηλή σύμπραξη του τοπικού Γερμανού αξιωματικού Έβαλ.

Ανάμεσα στους τυχερούς Εβραίους ήταν και αυτοί που είχαν ισπανική υπηκοότητα. Από τη Θεσσαλονίκη 366 ισπανικής υπηκοότητας εκτοπίστηκαν στο Μπέργκεν-Μπέλσεν ως «προνομιούχοι» τον Αύγουστο του 1943 από όπου σώθηκαν από ειδική αμερικανική επιτροπή τον επόμενο Φεβρουάριο. Άλλοι 281 αναγνωρίστηκαν ως Ιταλοί και παρά τις διαφωνίες της SD κατάφεραν να σωθούν.

Ένας συνδυασμός παραγόντων –το ότι ήταν μία μειονότητα που ξεχώριζε μέσα σε ένα εχθρικό περιβάλλον, οι προϋπάρχοντες «εθνικοί» φόβοι μερίδας των ελληνικών δωσιλογικών αρχών συνδυασμένη με αντισημιτικά στερεότυπα, η εμπιστοσύνη εκ μέρους των Εβραίων στον αρχιραβίνο και η συνοχή της κοινότητας, η μη συνειδητοποίηση για το πού όδευαν, οι στενοί οικογενειακοί δεσμοί– συνέτειναν ώστε ένα ελάχιστο ποσοστό του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης να σωθεί.

Η λεηλασία των περιουσιών

Σύμφωνα με μία νεότερη έρευνα σε δείγμα από τις δηλώσεις των περιουσιακών στοιχείων των Εβραίων της 1ης Μαρτίου 1943, το 50% του πληθυσμού κατείχε κινητή περιουσία μικρότερη από 50.000 δρχ. (προπολεμικές), το 75% μικρότερη από περίπου 120.000 δρχ., ενώ στα ανώτερα περιουσιακά κλιμάκια (πάνω από 300.000 δρχ.) ανήκε μόλις το 10% του πληθυσμού. Υπάρχει ένα ποσοστό 10% με κινητή περιουσία πάνω από 320.355 δρχ. και κυρίως ένα ποσοστό 5% με κινητή περιουσία πάνω από 538.715 δρχ. (τη στιγμή που προπολεμικά μια μέση κατοικία κόστιζε 75.000 δρχ.) με οικονομική επιφάνεια πολύ μεγαλύτερη του υπόλοιπου πληθυσμού, στον οποίο ανήκαν έμποροι και επιχειρηματίες. Στο μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού, τα περιουσιακά του στοιχεία ήταν κυρίως η

Χιλιάδες Εβραίων έμειναν κρυμμένοι σχεδόν επί τρία χρόνια

στοιχειώδης οικοσκευή και τα απαραίτητα είδη ένδυσης και υφασμάτων για το σπίτι. Όλα αυτά έμεναν πίσω. Η «αξιοποίησή» τους πήρε διάφορες μορφές.

Πολλά κτίρια καταστράφηκαν πριν ακόμη ρυθμιστεί η τύχη τους. Οι Γερμανοί πήραν ότι θεωρούσαν πολύτιμο. Στη συνέχεια τα διαμερίσματα εσωτερικά σχεδόν κατεδαφίστηκαν από εκείνους που έβγαζαν για κρυμμένους θησαυρούς. Οι περιγραφές και οι μαρτυρίες για μπουλούκια ανθρώπων, κυρίως κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και του περιθωρίου, που ξήλωναν τοίχους και πατώματα είναι πολλές. Οι γερμανικές διαταγές για την αποσόβηση του φαινομένου κατέκλυζαν τον Τύπο. Από την άλλη πολλοί Εβραίοι, στη βιαστική φυγή τους, εμπιστεύθηκαν κάποια από τα υπάρχοντά τους –έπιπλα, κοσμήματα, βιβλία– σε φίλους και γείτονες. Στις μαρτυρίες των λίγων που επέζησαν γίνεται ειδική μνεία στους Έλληνες συμπολίτες τους, οι οποίοι τους τα επέστρεψαν όταν γύρισαν.

Σίγουρα οι αναφορές για τις λεηλασίες από τον ελληνικό πληθυσμό δεν αφορούσαν το σύνολο των κατοίκων της πόλης. Ωστόσο αποτέλεσαν ένα φαινόμενο που ακολούθησε τον εκτοπισμό και συνέβη αδιακρίτως σε σπίτια φτωχών και πλουσίων. Ένας πόλεμος ή γενικότερα μια περίοδος κρίσης συμβάλλει στο να δραστηριοποιηθούν οι δικτυικές προβολές που κατασκευάζουν αποδιοπομπαίους τράγους στο πρόσωπο του «άλλου», οπότε η λεηλασία στον ιδιωτικό του χώρο ή η καταστροφή των ιερών του τόπων (νεκροταφείο) να θεωρείται θεμιτή. Αν λάβουμε υπόψη τις δύσκολες συνθήκες επιβίωσης και την προηγούμενη αντιπαλότητα μπορούμε να ερμηνεύσουμε καλύτερα τα συγκεκριμένα φαινόμενα.

Ωστόσο, πέρα από τις λεηλασίες υπήρξε επίσημη ρύθμιση τόσο για τις πρώην εβραϊκές ιδιοκτησίες όσο και για την κινητή περιουσία με τη συνεργασία γερμανικών και ελληνικών Αρχών. Πρόσφατη μελέτη έδειξε ότι το κομμάτι εκείνων των περιουσιών που αφορούσε τα χρυσά κοσμήματα και νομίσματα χρησιμοποιήθηκε για να ανακοπεί ο καλπάζων πληθωρισμός στη χώρα και να στηριχθεί η δραχμή καθώς οι δυνάμεις κατοχής πληρώνονταν στο εκάστοτε εθνικό νόμισμα. Υπάρχουν ενδείξεις ότι από το φθινόπωρο του 1942 μέχρι το καλοκαίρι του 1943 ο χρυσός των Εβραίων ρευστοποιήθηκε στο χρηματιστήριο της Αθήνας και λιγότερο της Θεσσαλονίκης και της Πάτρας, και τα χρήματα καταχωρήθηκαν στο ταμείο κάλυψης του κόστους κατοχής. Όπως φαίνεται οι γερμανικές Αρχές σε κάθε χώρα που κατέκτησαν σε συνεργασία με τις εκάστοτε εθνικές διοι-

Ο χάρτης, εκτός από τις ημερομηνίες και τις διαδρομές εκτο-

Ο Στρόος εκδίδει στις 3 Οκτωβρίου 1943 διαταγή κατα-

κήσεις συγκέντρωσαν και κρατικοποίησαν τα περιουσιακά στοιχεία των Εβραίων και από τα κρατικά ταμεία των κατεχόμενων χωρών πληρώθηκε μέρος του κόστους συντήρησης των γερμανικών δυνάμεων κατοχής. Πράγματι, η οικονομική πολιτική των δυνάμεων κατοχής στηριζόταν ως προς τη συντήρηση των στρατευμάτων στον εφοδιασμό από την κατεχόμενη χώρα με την οικειοποίηση της αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής και με τις επιτάξεις και τις δεσμεύσεις κινήτων και ακίνητων αγαθών. Ωστόσο η οικειοποίηση και στη συνέχεια η ρευστοποίηση της ιδιωτικής περιουσίας των πολιτών ήταν καταστρατήρηση κάθε αρχής πολεμικού δικαίου.

Σχετικά με τα ακίνητα, στις 7 Μαρτίου ο Μέρτεν ήρθε σε επαφή με τον γενικό διοικητή Μακεδονίας, Βασίλειο Σιμωνίδη, και του έδωσε εντολή να συστήσει ένα γραφείο το οποίο θα έβρισκε Έλληνες «επιστάτες» για τις εβραϊκές επιχειρήσεις. Ο Σιμωνίδης δημοσίευσε το διάταγμα υπ. αρ. 48163, το οποίο με βάση τα διατάγματα 2836 του 1940 και 309 του 1941 της κυβέρνησης των Αθηνών για την κατάσχεση των ιταλικών περιουσιακών στοιχείων ταύτιζε τα εβραϊκά περιουσιακά στοιχεία με τα στοιχεία του εχθρού, οπότε νομιμοποιούνταν η διαδικασία διαχείρισής τους. Ακολούθως ανέθεσε την υπόθεση στον Ηλία Δούρο, διευθυντή του τοπικού υποκαταστήματος της Εθνικής Κτηματικής Τράπεζας. Στις επόμενες ημέρες κατασχέθηκαν όλα τα περιουσιακά στοιχεία και στις 15 Ιουνίου 1943, με το διάταγμα υπ. αρ. 5/98-98, παραδόθηκαν επιδεικτικά στο ελληνικό κράτος.

Τα παρέλαβε η *Υπηρεσία Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών (ΥΔΙΠ)* που είχε συσταθεί με τον νόμο 205 της 1ης Ιουνίου 1943. Ο συγκεκριμένος νόμος όριζε λεπτομερώς τους διάφορους οργανισμούς που συγκροτούσαν την ΥΔΙΠ καθώς και τις αρμοδιότητές τους. Όλες αυτές οι υπηρεσίες υπάγονταν αποκλειστικά στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Μέλη της ήταν ο πρόεδρος του Επιμελητηρίου –που είναι γνωστός για την αδιαφορία που είχε δείξει νωρίτερα στο θέμα των Εβραίων–, τραπεζίτες και δημόσιοι υπάλληλοι, στους οποίους είχε ανατεθεί η προστασία των συμφερόντων των προσφύγων και εξέταζε τις αιτήσεις των «επιστατών των εβραϊκών περιουσιών». Η ΥΔΙΠ, προκειμένου να αποφύγει ενδεχόμενες απάτες σε βάρος της, επέβαλε στους διαχειριστές μια σειρά από υποχρεώσεις ανάμεσά τους και την κατάθεση μηνιαίας διαχειριστικής έκθεσης. Η γραφειοκρατική τάξη και η επισιμότητα με την οποία διεκπεραιωνόταν η υπόθεση μας παρασύρει σχεδόν στο να ξεχάσουμε ότι επρόκειτο για επίσημη καταλήστευση Ελλήνων

πολιτών που μόλις είχαν διωχθεί. Ο συνολικός σχεδιασμός της κατοχικής κυβέρνησης αφορούσε στην παραχώρηση περιουσιών 50.000 πολιτών, που μόλις είχαν διωχθεί, σε Έλληνες πολίτες πρόσφυγες διαφόρων κατηγοριών.

Έτσι, άνθρωποι, όπως ο Νικόλαος Κ., που συνεργαζόταν με τη μυστική στρατιωτική αστυνομία, ο Γιώργος Πούλος, ο Λάσκαρης Παπαναούμ, από τον κύκλο των διαβόητων δωσίλογων, ο Σταύρος Αδάμ, συνεργάτης του τελευταίου, βρέθηκαν με εβραϊκές επιχειρήσεις. Ο εργολάβος Περικλής Νικολαΐδης –πιο γνωστός ως Περί Νικολάι– που έδρασε προπολεμικά στην Ελλάδα ως πράκτορας της μυστικής υπηρεσίας της Γερμανικής Πρεσβείας στην Αθήνα και συνεργάστηκε μαζί τους και το διάστημα της Κατοχής στη Θεσσαλονίκη, αγόρασε φτηνά το στρατόπεδο Χιρς και κατόπιν το πούλησε σε οικόπεδα. Ο Ιωάννης Κ., που εργαζόταν στην *Υπηρεσία Εξυπηρέτησεως Αρχών Κατοχής του Δήμου*, κατηγορήθηκε μεταπολεμικά από το Συμβούλιο του Δήμου για πιθανή συνεργασία με τους Γερμανούς, καθώς παραχωρήθηκε σε καθένα από τα τρία αδέρφια του ένα εβραϊκό κατάστημα. Τον Αύγουστο του 1943 η κ. Ελένη Χ. έγραψε στον επιθεωρητή Dr Kuhh να της παραχωρήσει κάποιο από τα εγκαταλελειμμένα εβραϊκά καταστήματα για να ασκήσει το επάγγελμα της αισθητικού, αν και στον Τύπο τονιζόταν νωρίτερα ότι όποιος ήθελε να εγκατασταθεί σε εβραϊκή κατοικία έπρεπε να απευθύνεται αποκλειστικά στην *Υπηρεσία Προνοίας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας* και όχι σε γερμανικές υπηρεσίες.

Ίσως η στάση αυτή, έως έναν βαθμό, να μπορεί να δικαιολογηθεί από τις ιδιαίτερες συνθήκες που βίωναν οι πολίτες μιας πόλης σε έκτακτη κατάσταση. Ίσως όμως να μπορεί να εξηγηθεί ακόμη καλύτερα, αν θεωρηθεί σύμπτωμα μιας κοινωνίας σε κρίση, μιας κοινωνίας που παρά τις έντονες τάσεις ριζοσπαστικοποίησης που εκδηλώθηκαν μέσα στην Κατοχή δεν μπορούσε να ξεφύγει από τις φοβίες και τα αρνητικά στερεότυπα, που συντηρούσε η προβληματική συμβίωση παλαιών και νέων κατοίκων ήδη από τον Μεσοπόλεμο.

Η «τελική λύση» στην υπόλοιπη Ελλάδα

Στη Βουλγαρική ζώνη κατοχής και σε αντίθεση με την προστασία για τους Εβραίους της Βουλγαρίας που ήταν περισσότερο αποτέλεσμα της πίεσης της κοινής γνώμης και της Ορθόδοξης Εκκλησίας εκεί, οι Εβραίοι στην επαρχία του Μπελομόριε συμφωνήθηκε να παραδοθούν στους Γερμανούς. Το καθεστώς της Σόφιας θεωρούσε ότι οι Εβραίοι στις

Ο εγκληματίας πολέμου Μαξ Μέρτεν προσέρχεται στις 11

νεοαποκτηθείσες περιοχές θα αποτελούσαν ένα επιπλέον εμπόδιο στα σχέδια εκβουλαρισμού των περιοχών. Έτσι στις 22 Φεβρουαρίου 1943 ο Βούλγαρος «επίτροπος για εβραϊκές υποθέσεις», Αλεξάντερ Μπέλεφ, υπέγραψε με τον αξιωματούχο των SS Τεοντόρ Ντάνεκερ μία μυστική συμφωνία για τη «μετατόπιση μιας πρώτης ποσότητας 20.000 Εβραίων από τα νέα βουλγαρικά εδάφη της Θράκης και της Μακεδονίας». Συνολικά 4.200 συνελήφθησαν αιφνιδιαστικά τα ξημερώματα της 3ης προς 4η Μαρτίου 1943 στις περιοχές της Αλεξανδρούπολης, της Κομοτηνής, της Ξάνθης, της Καβάλας, της Δράμας και των Σερρών, και μεταφέρθηκαν για να παραδοθούν στους Γερμανούς με πλοίαρια μέσω του Δούναβη. Το ένα από αυτά τουλάχιστον βυθίστηκε, ενώ οι υπόλοιποι έφτασαν στο στρατόπεδο της Τρεμπλίνκα, από όπου δεν κατάφερε κανένας να επιβιώσει. Ωστόσο οι ειδήσεις για τα γεγονότα στη βουλγαροκρατούμενη ζώνη έφτασαν στη Θεσσαλονίκη λίγο πριν ξεκινήσει και εκεί ο εκτοπισμός και δεν βοήθησαν να προληφθεί το κακό.

Οι Ιταλοί από την πλευρά τους τήρησαν μία εντελώς διαφορετική στάση στο όλο ζήτημα. Απαγόρευσαν από την πρώτη στιγμή όλα τα μέτρα εναντίον των Εβραίων στη δική τους ζώνη κατοχής και αυτό ήταν ένα σημαντικότατο πρόβλημα για τους Γερμανούς. Μάλιστα οι Ιταλοί διπλωμάτες έκαναν ό,τι μπορούσαν για να βοηθήσουν τους Εβραίους της γερμανικής ζώνης να περάσουν στην ιταλική. Πράγματι σε αυτήν οι Εβραίοι ήταν ασφαλείς. Η στάση αυτή των Ιταλών, όσο και αν αποδίδονταν από τους Γερμανούς στη φιλοχρηματία των πρώτων και στις οικονομικές τους σχέσεις με τους Εβραίους, είχε να

Η πολιτεία προσπαθούσε να βελτιώσει τη δημόσια εικόνα της –ενώ εκκρεμούσε το θέμα της βουλγαρικής κατοχής και των προσφύγων– μοιράζοντας σπίτια ή καταστήματα σε αυτούς. Ωστόσο, ο Μέρτεν και η SD [Sicherheitsdienst, συνδυασμός της κρατικής μυστικής αστυνομίας και της υπηρεσίας πληροφοριών των SS (Schutzstaffel), που σημαίνει βαθμίδα προστασίας της γερμανικής εθνικοσοσιαλιστικής οργάνωσης] παρακολουθούσαν τις συνεδριάσεις της επιτροπής και συχνά επικρατούσε η γνώμη της SD για το ποιοι θα επιμελούνταν τις περιουσίες. Οι Έλληνες πρόσφυγες παραμελούνταν, για να ευνοηθούν συνεργάτες των Γερμανών αλλά και συγγενείς των μελών της επιτροπής. Με δωροδοκίες από τους ενδιαφερόμενους προς τα μέλη της επιτροπής οι συναλλαγές διευκολύνονταν.

κάνει με το ότι ο αντισημιτισμός δεν ρίζωσε ποτέ βαθιά ούτε στον ιταλικό λαό ούτε στο φασιστικό κόμμα, το οποίο μάλιστα είχε βρει σημαντικά ερείσματα ανάμεσα στους Εβραίους κατά τη δεκαετία του '20 και του '30. Ακόμη και οι νόμοι που είχε εκδώσει το 1938 ο Μουσολίνι κατά των 50.000 Ιταλών Εβραίων ήταν μετριοπαθείς συγκριτικά με τους αντίστοιχους γερμανικούς. Πάντως οι ιταλικές ζώνες κατοχής αποτέλεσαν μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1943 το καταφύγιο των κυνηγημένων Εβραίων.

Στην ιταλική ζώνη οι Γερμανοί μπόρεσαν να δράσουν μόνο μετά την εκκευρία των Ιταλών με τους συμμάχους τον Σεπτέμβριο του 1943 και αφού είχε προηγηθεί ο εκτοπισμός της μεγαλύτερης εβραϊκής κοινότητας, αυτής της Θεσσαλονίκης. Αμέσως ο Άιχμαν οργάνωσε τις νέες εκτοπίσεις. Ο Βισλιτσένι, που μόλις είχε γυρίσει από τη Θεσσαλονίκη, μετατέθηκε στην Αθήνα μαζί με άλλους τρεις «ειδικούς» για να ιδρύσουν ένα τμήμα για τις εβραϊκές υποθέσεις υπό την ηγεσία του Μπλουμέ.

Μόλις έφτασε στην Αθήνα ο Βισλιτσένι ζήτησε ονομαστικούς καταλόγους των Εβραίων της πρωτεύουσας από τον ραββίν Ηλία Μπαρτζιλάι. Ωστόσο ο ραββίνος γνώριζε για τις εκτοπίσεις της Θεσσαλονίκης ενώ είχε λάβει και πληροφορία από τον Ερυθρό Σταυρό στη Γενεύη ότι δεν υπήρχε κανένας ίχνος από τους εκτοπισμένους. Αντιλαμβανόταν επομένως τον κίνδυνο που έκρυβε η παράδοση ενός τέτοιου καταλόγου στους Γερμανούς. Έτσι ζήτησε αρχικά τη βοήθεια του αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού, ο οποίος και συμφώνησε να τον κρύψει σε κάποιο μοναστήρι. Τελικά ήρθε σε συνεννόηση με το ΕΑΜ από το οποίο και δέχτηκε να «απαχθεί» –για να μην υπακούσει στις διαταγές των Γερμανών– και παρέμεινε στο βουνό με την οικογένειά του μέχρι το τέλος του πολέμου. Η φυγή αυτή του Μπαρτζιλάι δυσκόλεψε ιδιαίτερα τους Γερμανούς και έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να σωθούν εκατοντάδες Εβραίοι της Αθήνας.

Έως τον Δεκέμβριο του 1943 περίπου 1.200 Εβραίοι, από τους τουλάχιστον 3.000, είχαν ανταποκριθεί στο κάλεσμα των γερμανικών αρχών. Πολλοί άλλοι κατέφυγαν στο βουνό με τη συνδρομή του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, ενώ άλλοι βοηθήθηκαν από συμπολίτες τους. Στην περίπτωση της Αθήνας ήταν αξιοπρόσεκτη η στάση των Αρχών με χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Άγγελου Έβερτ, αρχηγού τη αστυνομίας, που εξέδωσε 1.200 πλαστές ταυτότητες ή αυτή του αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού που εξέδωσε πιστοποιητικά βαφτίσεων με ημερομηνία προπολεμική για να διασώσει εβραϊκές οικογένειες. Μέχρι το τέλος Μαρτίου του 1944, 1.300 Εβραίοι συνελήφθησαν στην Αθήνα και οδηγήθηκαν

Το κείμενο της ιστορικής έκκλησης-διαμαρτυρίας για

στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου μέχρι να έρθουν και οι συλληφθέντες από την υπόλοιπη Ελλάδα. Το προηγούμενο της Θεσσαλονίκης συνέβαλε ώστε να υπάρξει στην Αθήνα αποτελεσματικότερη δράση. Άλλωστε ο εβραϊκός πληθυσμός ήταν πολύ μικρότερος και περισσότερο αφομοιωμένος από ό,τι στη Θεσσαλονίκη, έτσι ώστε ευκολότερα να μπορεί να κρυφτεί.

Σε πολλά μέρη, όπως στις περιοχές Τρικάλων, Λάρισας, Βόλου, οι Εβραίοι ζούσαν αναμειγμένοι με τους Έλληνες, μιλούσαν πολύ καλά ελληνικά και δεν ξεχώριζαν. Στο μεταξύ ο φόβος γι' αυτά που είχαν προηγηθεί τους έκανε να είναι περισσότερο καχύποπτοι και προσεκτικοί. Όλα αυτά βοήθησαν στο να κρυφτούν ή να καταφύγουν στο βουνό και έτσι λιγότερο από το 1/3 να πέσει στα χέρια των Γερμανών.

Αντίθετα, η κοινότητα των Ιωαννίνων –1.860 άνθρωποι– εξαφανίστηκε στις 25 Μαρτίου 1944 από έναν συνδυασμό παραγόντων όπως συνέβη και στη Θεσσαλονίκη. Ο αρχιραβίνος Σαμπεθάι Καμπλή παρέσυρε τους ομοθρήσκους του σε τυφλή υπακοή στους Γερμανούς, εμπιστευόμενος την προπαγάνδα που κυκλοφορούσε ότι οι ελληνόφωνοι Εβραίοι δεν ήταν στο στόχαστρο των Γερμανών όπως οι ισπανόφωνοι της Θεσσαλονίκης, επιπλέον η τοπική αντιστασιακή οργάνωση είχε αμφιλεγόμενη στάση. Οι χριστιανοί

Ο Διευθυντής της Αστυνομίας Αθηνών, Άγγελος Έμπερτ με την

Γενικότερα η εφαρμογή της «τελικής λύσης» στην πρώην ιταλική ζώνη δεν ήταν απλή υπόθεση για τους Γερμανούς και υπήρξαν πολλές καθυστερήσεις στον εκτοπισμό των διαφόρων κοινοτήτων. Οι Εβραίοι της υπόλοιπης Ελλάδας ζούσαν διάσπαρτοι σε πολυάριθμες κοινότητες. Σε πολιτικό επίπεδο επίσης φαίνεται ότι οι ελληνικές αρχές θέλησαν να επέμβουν εγκαίρως υπέρ των ελληνόφωνων Ρομανιωτών Εβραίων, καθώς είδαμε νωρίτερα ότι υπήρχε διαφορετική αντιμετώπιση από αυτή των ισπανόφωνων, και τον Οκτώβριο του 1943 ο πρωθυπουργός Ράλλης έστειλε ένα υπόμνημα στον Άλτενμπουργκ όπου προσπαθούσε να τον αποτρέψει από άλλες εκτοπίσεις στο μέλλον εκφράζοντας τη δυσαρέσκειά του. Οι συνθήκες αυτές σε συνδυασμό με τα γεγονότα που είχαν προηγηθεί στη Δανία –όπου το καθεστώς ήταν φιλοναζιστικό– και την αντίδραση που είχε προκαλέσει η προσπάθεια να εκτοπιστούν οι Δανοεβραίοι, το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών συνιστούσε να προχωρήσουν με σύνεση οι διαδικασίες στην Ελλάδα. Έτσι τα πράγματα κινούνταν με αργούς ρυθμούς.

Ο αντιβασιλέας αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός (κατά κόσμον

οι συμπολίτες είχαν αδιάφορη στάση –τα 25 χρόνια που είχαν περάσει από την ένταξη της πόλης στο ελληνικό κράτος δεν ήταν αρκετά για να ξεχαστούν οι τότε καλές σχέσεις της εβραϊκής ηγεσίας με τους Τούρκους–, οι Εβραίοι ζούσαν σε χωριστή συνοικία με σημαντικές πολιτισμικές διαφορές και δεν μπορούσαν τόσο εύκολα να κρυφτούν. Τα ξημερώματα της συγκεκριμένης ημέρας οι Γερμανοί περικούλωσαν την εβραϊκή συνοικία και 1.700 Εβραίοι μεταφέρθηκαν με φορτηγά που παραχώρησε η Βέρμαχτ σε ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Λάρισα όπου τους παρέλαβε το τρένο που ερχόταν από Αθήνα και πήγαινε στο Άουσβιτς. Το διάστημα αυτό το γραφείο της *SD* ήταν απασχολημένο με τις εκτοπίσεις στην Αθήνα και γι' αυτόν τον λόγο επιδιώχθηκε η συνεργασία της Βέρμαχτ, δηλαδή του γερμανικού στρατού. Λίγο μετά, με την εφαρμογή της «τελικής λύσης» στα νησιά, η «προσφορά συνεργασίας» στο σχετικό ζήτημα επεκτάθηκε και στο γερμανικό ναυτικό.

Μετά τα Γιάννενα οργανώθηκε η επιχείρηση στην Κέρκυρα. Ο Γερμανός περιφερειακός διοικητής, Γέγκερ, επιχείρησε να αποτρέψει την εκτόπιση υποστηρίζοντας ότι αυτή θα προκαλούσε αναταραχή στον ελληνικό πληθυσμό. Η έκκλησή του δεν εισακούστηκε και το αρχηγείο του 22ου Σώματος Στρατού στα Γιάννενα που είχε την ευθύνη της Κέρκυρας ζήτησε από την *SD* να αναλάβει το «εβραϊκό ζήτημα» εκεί. Ο ίδιος διοικητής συνέχισε, προφασιζόμενος μια σειρά από προβλήματα, να προσπαθεί να αποτρέψει τον εκτοπισμό. Είπε ότι δεν υπήρχε τρόπος να μεταφερθούν οι Εβραίοι από το νησί, ότι ο ελληνικός πληθυσμός έδειχνε αλληλεγγύη προς τους Εβραίους, ότι πλοίο του Ερυθρού

25 Μαρτίου 1945: Σύλληψη και εκτοπισμός Εβραίων από τα

Στα στρατόπεδα

«[...] Και πήγαμε στο Μπρκενάου. Εκεί, μόλις φτάσαμε, έγινε η επιλογή, ό,τι χαρτιά είχαμε στην τσέπη... Δώσαμε τα χαρτιά, εγώ δεν έδινα το απολυτήριο. Μας είπαν ότι μετά από μερικές μέρες θα φεύγαμε ξανά πίσω. [...] Ο δικός μου ο αριθμός ήταν: “118.441”. Φάγαμε ξύλο για να μάθουμε να λέμε τον αριθμό γερμανικά και πολωνέζικα. Ακούγαμε τον αριθμό και έπρεπε να λέμε “παρών”. Μετά μας πήγαν παρακάτω από κει, μας πήραν ό,τι είχαμε πάνω μας. [...] Μετά μας βγάλανε τα ρούχα και καθίσαμε, να μην πούμε πολύ, τρεις ώρες περίπου. Μας κόψανε τα μαλλιά και πήγαμε να κάνουμε μάνιο. Εγώ τουρτουρίζα απ’ το κρύο. Είχε γίνει τρειςήμισι το βράδυ. [...] Μας έδωσαν

Σταυρού που βρισκόταν στο λιμάνι της Κέρκυρας θα έβλεπε τον διωγμό και θα τροφοδοτούσε την «προπαγάνδα της φρίκης» και ότι η επιχείρηση θα οδηγούσε σε «απώλεια ηθικού κύρους στα μάτια του πληθυσμού». Καμία από τις προφάσεις του Γέγκερ δεν έφερε αποτέλεσμα. Οι υπεύθυνοι για την εφαρμογή της «τελικής λύσης» ήθελαν να ολοκληρώσουν το έργο τους.

Στις 9 Ιουνίου 1944 συγκεντρώθηκαν οι περισσότεροι εκ των Εβραίων της πόλης έξω από το Παλιό Κάστρο όπου τους είχε ζητηθεί και αφού κάθε οικογένεια παρέδωσε τα κλειδιά του σπιτιού της και τα κοσμήματα που είχε, τα μέλη της οδηγήθηκαν μέσα στο κάστρο όπου παρέμειναν κάποιες ημέρες υπό άθλιες συνθήκες. Λίγες ημέρες μετά, πλοίαριά τους οδήγησαν στη Λευκάδα και από εκεί στο Χαϊδάρι στην Αθήνα. Η αποστολή περιέλαβε 1.795 άτομα κάθε φύλου και ηλικίας. Από αυτούς μόλις 120 κατάφεραν να επιστρέψουν στην Κέρκυρα ενώ οι περισσότεροι χάθηκαν στα στρατόπεδα του Άουσβιτς.

Τον Ιούνιο του 1944 οι Εβραίοι της Κρήτης, περίπου 300 Εβραίοι των Χανίων, βυθίστηκαν μαζί με το πλοίο που τους μετέφερε, μάλλον από βρετανική торπίλη.

Η Ζάκυνθος ξεχωρίζει για το ότι η κοινότητά της σώθηκε χάρη στην κωλυσιεργία του Γερμανοαυστριακού διοικητή και των ελληνικών Αρχών.

Τέλος, τον Ιούλιο 1944, από τα Δωδεκάνησα –Ρόδο και Κω– χάθηκαν 1.673 άνθρωποι, τη στιγμή μάλιστα που η Στρατιά Ε ετοιμαζόταν για οριστική αποχώρηση μετά την προ-

μια παλιά φανέλα, ένα ρούχο ριγέ. [...] Μετά πήγαμε στο μπλόκο. Από τα φουγάρα έβγαινε ένας καπνός που είχε μία περιεργη μυρωδιά. Και έλεγε ένας ότι οι δικοί μας καίγονται εκεί μέσα. [...] Είπαμε πως δεν είναι δυνατόν. [...] Είπα, επειδή ήταν πολύ σοβαρός, μήπως είναι μαθημένοι αυτοί εδώ, έχουν πιο πολλή πείρα και ίσως να είναι έτσι, όπως τα λέει. Αλλά δεν είναι δυνατό, ένας πληθυσμός από το Λευκό Πύργο μέχρι την οδό 28η Οκτωβρίου, συν το 151...».

Μαρτυρία του Μωύς Αμίρ, 29 χρόνων, έχασε στα στρατόπεδα σύζυγο, τρία παιδιά, μπτέρα και πέντε αδέρφια. Από το Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο-Αλμπέρτος Ναρ, «Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα» (επιμ.-επιμετρο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Ίδρυμα Ετς Αχαϊμ, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 234-235.

Στα τέλη του 1943, ο Γερμανός διοικητής της Ζακύνθου,

Ο δήμαρχος της Ζακύνθου, Λουκάς Καρρέρ, κατά τη βράβευση

έλαση του Κόκκινου Στρατού.

Άλλη μεταφορά Εβραίων δεν σημειώθηκε. Ωστόσο, μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1944 οι Γερμανοί εκτελούσαν ακόμη Εβραίους που δεν είχαν μεταφερθεί και ήταν φυλακισμένοι, όπως 8 από τους 13 κρατούμενους της Θεσσαλονίκης.

Από ένα σύνολο περίπου 72.000 Εβραίων που ζούσαν στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 1941, θανατώθηκαν περίπου 59.000 μέχρι το τέλος της γερμανικής κατοχής.